

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У ГОСПОДАРЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ: ДЕКЛАРАТИВНА ДЕФІНІЦІЯ ЧИ ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ?

Дармін Михайло Олександрович,

доктор філософії в галузі права,

суддя Центрального апеляційного господарського суду

Статтю присвячено розкриттю поняття «справедливість» у господарському судочинстві. На сьогодні відсутнє комплексне наукове дослідження з питання справедливості в господарському судочинстві, яке б давало відповідь на запитання, у яких випадках суд при вирішенні спорів може безпосередньо звертатися до визначення й суті справедливості судочинства. Це зумовлює актуальність та перспективність вибраної теми дослідження. Тому автор ставить на меті визначити суть такої категорії, як справедливість, виокремити аспекти справедливості в господарському судочинстві та визначити сферу її безпосереднього застосування господарськими судами.

Проаналізувавши законодавство і судову практику, автор доходить висновку, що справедливість вирішення спорів входить до завдання господарського судочинства. Процесуальний аспект справедливості реалізується в принципах (засадах) цього виду судочинства і в господарських процесуальних нормах. Водночас ігнорування господарських процесуальних норм з посиланням на справедливість призводить до свавілля й необмеженої дискреції суду та перетворює судочинство в безладний рух. Адже справедливість судочинства переважно імплементована в конкретних процесуальних нормах. Тому безпосереднє звернення до визначення і суті справедливості судочинства та безпосереднє застосування цієї основоположної засади правосуддя (у процесуальному аспекті), на думку автора, допускається в трьох випадках:

1) у порядку застосування аналогії – якщо відсутня норма, що регулює процесуальні правовідносини;

2) як критерій для ухвалення процесуальних рішень (вчинення процесуальних дій) в умовах, коли процесуальна норма допускає судову дискрецію;

3) для уникнення зайвого формалізму – якщо буквальне дотримання процесуальної норми призводить до порушення завдання та основних засад господарського судочинства.

Ключові слова: господарське судочинство, доступ до правосуддя, надмірний формалізм, співмірність, справедливість, судова дискреція.

Darmin Mykhailo. Justice in commercial litigation: a declarative definition or have practical significance?

The article is devoted to revealing the concept of "justice" in commercial litigation. To date, there is no comprehensive scientific study on the issue of justice in commercial litigation, which would answer the question – in which cases, when resolving disputes, the court can directly refer to the definition and essence of the justice. This determines the relevance and perspective of the chosen research topic. Therefore, the author aims to define the essence of such a category as justice, to single out the aspects of justice in commercial litigation and to determine the scope of its direct application by commercial courts.

Having analyzed the legislation and judicial practice, the author comes to the conclusion that the fairness of dispute resolution is part of the task of commercial litigation. The procedural aspect of justice is implemented in the principles (fundamentals) of this type of justice and in procedural norms. At the same time, ignoring procedural norms with reference to justice – leads to arbitrariness and unlimited discretion of the court and turns the judicial process into a disorderly movement. After all, the justice of the litigation is mostly implemented in specific

procedural norms. Therefore, a direct appeal to the definition and essence of justice, and the direct application of this fundamental principle of litigation (in the procedural aspect) – in the opinion of the author, is allowed in three cases:

1) *in the order of application of analogy – if there is no rule regulating procedural legal relations;*

2) *as a criterion for making procedural decisions (committing procedural actions) in conditions where the procedural norm allows judicial discretion;*

3) *to avoid unnecessary formalism – if the literal observance of the procedural rule leads to a violation of the task and the basic principles of commercial litigation.*

Key words: *access to justice, commercial litigation, excessive formalism, judicial discretion, justice, proportionality.*

Актуальність проблеми. У статті 129 Конституції України справедливість не згадується в переліку основних засад судочинства. Водночас зміст частини другої цієї статті свідчить про те, що законом можуть бути визначені інші засади судочинства, отже, перелік засад судочинства, наведений у статті 129 Основного Закону України, є невичерпним. Крім того, на необхідності дотримання вимоги справедливості судочинства неодноразово наголошував Конституційний Суд України (далі – КСУ): зокрема, у рішеннях від 30.01.2003 № 3-рп/2003 та від 13.12.2011 № 17-рп/2011 він зазначив, що «правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості й забезпечує ефективне поновлення в правах» [1]. Отже, у розумінні КСУ, справедливість є невід’ємною ознакою правосуддя.

Право на справедливий суд гарантоване статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) і вміщує «право на справедливий і публічний розгляд справи» [2] та поширюється, зокрема, на спори про права та обов’язки *цивільного характеру*. Автономне тлумачення Європейським Судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) поняття «права та обов’язки цивільного характеру» свідчить про те, що гарантії статті 6 Конвенції поширюються також на господарське судочинство. До прикладу можна навести рішення ЄСПЛ у справах «Совтрансавто-Холдинг проти України» та «Агрокомплекс проти України».

Водночас зараз відсутнє комплексне наукове дослідження з питання справедливості в господарському судочинстві, яке б давало відповідь на запитання, у яких випадках суд при вирішенні спорів може безпосередньо звертатися до визначення й суті справедливості судочинства.

Тому, **мета** статті – визначити суть такої категорії, як справедливість, виокремлення аспектів справедливості в господарському судочинстві та визначення сфери її безпосереднього застосування господарськими судами.

У національному законодавстві України така засада судочинства, як справедливість, закріплена на рівні закону. Так, згідно з ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і *справедливим* судом, утвореним законом [3]. Право на справедливий суд і справедливість судочинства згадані також у преамбулі і в статтях 2, 10, 56, 57 цього Закону. Забезпечення цього права є завданням суду, а справедливий розгляд справи – обов’язком судді. В історії української законотворчості одна з реформ процесуального законодавства була проведена Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд», що свідчить про те, що забезпечення такого права є одним із завдань держави і стосується всіх видів судочинства.

Зміст процесуального законодавства свідчить про те, що справедливий розгляд і вирішення спорів (справ) входить до завдань господарського (ч. 1 ст. 2 ГПК України), цивільного (ч. 1 ст. 2 ЦПК України), адміністративного судочинства (ч. 1 ст. 2 КАС України). У кримінальному судочинстві засада справедливості не включена до завдання кримінального провадження (ст. 2 КПК України), однак право на справедливий розгляд і вирішення справи згадується в ч. 1 ст. 21 КПК України. І лише в Кодексі України про адміністративні правопорушення це завдання (засада) судочинства не згадується взагалі.

Структура глави 1 розділу I, особливо структура статті 2 ГПК України, дають змогу дійти висновку, що за ступенем узагальнення є така ієрархія норм, що визначають порядок діяльності суду й учасників господарського процесу:

1) найбільш загальний припис – норма, яка визначає завдання господарського судочинства. Саме це завдання превалює над усіма іншими міркуваннями в господарському процесі [4];

2) на другому місці за ступенем узагальнення – 12 основних засад (принципів) господарського судочинства;

3) нарешті, втіленням як завдання, так і засад (принципів) господарського судочинства є конкретні правила, що врегульовують дії суду й учасників процесу.

Як бачимо, справедливе вирішення спорів є саме *завданням*, а не принципом господарського судочинства, тобто справедливість повинна визначати всі дії суду й учасників процесу. Водночас усталеним принципом вирішення колізій правових норм є пріоритет спеціальної норми над загальною (пункт 2.1 рішення КСУ від 18.06.2020 № 5-р(II)/2020). Отже, якщо розглядати норму ст. 2 ГПК України як загальну, то суд може звертатися *безпосередньо* до принципів (тим паче до завдання) господарського судочинства лише у двох випадках:

1) коли відсутня спеціальна норма (наприклад, щодо права особи, яка подала скаргу на дії державного виконавця, відмовитися від поданої скарги та правових наслідків такої відмови);

2) коли спеціальна норма не містить конкретного правила (наприклад, відсутня конкретна тривалість строку подання відповіді на відзив, а цей строк має встановлювати суд, керуючись при цьому завданням і принципами господарського судочинства).

Третій, особливий, випадок безпосереднього застосування завдання й принципів господарського судочинства пов'язаний з новітнім підходом до розуміння процесуальних норм, який передбачає необхідність уникнення надмірного формалізму, що передбачає перевагу завдання господарського судочинства над необхідністю суворого дотримання процесуальної норми в тому разі, коли її суворе дотри-

мання суперечить завданням господарського судочинства. Цей підхід ілюструє постанова Верховного Суду (далі – ВС) від 03.12.2018 у справі № 904/5995/16, у пункті 25 якої Суд звернувся до практики ЄСПЛ, який у своїх рішеннях указує на те, що «при застосуванні процедурних правил, національні суди повинні уникати як надмірного формалізму, який впливатиме на справедливість процедури, так і зайвої гнучкості, яка призведе до нівелювання процедурних вимог, встановлених законом» (див. рішення у справі «Walchli v. France», заява № 35787/03, п. 29, 26.07.2007; «ТОВ “Фріда” проти України», заява № 24003/07, п. 33, 08.12.2016). Крім того, недопущення надмірного формалізму вбачається також з норми ч. 2 ст. 309 ГПК України, згідно з якою, не може бути скасоване правильне по суті й законне рішення з одних лише формальних міркувань [5].

Необхідність дотримання справедливості господарського судочинства вимагає гарантування права на доступ до правосуддя, яке є одним зі складників ст. 6 Конвенції. Право на доступ до правосуддя як складник права на справедливий судовий розгляд виокремлено ЄСПЛ ще в 1975 році при вирішенні справи «Голдер проти Сполученого Королівства», і хоч текстуально доступ до правосуддя не закріплено в приписах ст. 6 Конвенції, однак практика ЄСПЛ визнається в Україні джерелом права нарівні з Конвенцією (ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини») та має пріоритет над нормами національного законодавства (ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України»).

Важливим аспектом доступу до правосуддя є, зокрема, розмір судових витрат, які має понести особа для звернення до суду. У цьому контексті варто звернути увагу на постанову Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 29.11.2023 у справі № 906/308/20. У згаданій господарській справі відповідачем була фізична особа (голова ліквідаційної комісії товариства). Відповідач звернувся з апеляційною скаргою на рішення суду, до якої додав клопотання про звільнення від сплати судового збору, оскільки цей роз-

мір перевищував 5 % його річного доходу. Однак апеляційний суд відмовив у задоволенні клопотання, а апеляційну скаргу повернув. Свою ухвалу апеляційний суд мотивував тим, що норма п. 1 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про судовий збір» поширюється саме на позивачів, а апеляційну скаргу подав відповідач. ВП ВС не погодилася з цим і зазначила, що незастосування до фізичної особи положень п. 1 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про судовий збір» з тих підстав, що така особа є відповідачем, може порушити право особи на справедливий суд. Як справедливо вказано в постанові від 29.11.2023, немає жодного розумного пояснення, чому фізична особа – відповідач, оскаржуючи судові рішення в апеляційному або касаційному порядку, не може бути звільнена від сплати судового збору за умови, коли розмір судового збору перевищує 5 відсотків розміру річного доходу відповідача – фізичної особи за попередній календарний рік, тоді як позивач за таких самих умов може бути звільнений від сплати судового збору як при поданні позовної заяви, так і при подальшому оскарженні судових рішень в апеляційному та касаційному порядку (п. 58 постанови) [6]. На цій підставі ухвала апеляційного господарського суду була скасована з направленням справи для продовження розгляду. Отже, незважаючи на формальне дотримання апеляційним судом приписів п. 1 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про судовий збір», стандарти справедливого судового розгляду (ст. 6 Конвенції) вимагали розгляду по суті клопотання відповідача про звільнення від сплати судового збору, адже відповідач має рівне з позивачем право на доступ до правосуддя.

Незаконна відмова в доступі до правосуддя є підставою для скасування ухвали, що перешкоджає провадженню в справі, а також за певних умов є дисциплінарним проступком судді. Норми ГПК України встановлюють вичерпний перелік підстав для повернення, залишення без розгляду заяв і скарг, а також для відмови у відкритті провадження чи закриття провадження в справі (чи провадження з перегляду судових рішень). Однак у судовій практиці трапляються випадки розширювального тлумачення переліку цих підстав

або надмірно прискіпливого ставлення суду до змісту поданих учасниками процесу документів.

Завданням суду – знаходити баланс між надмірним формалізмом і надмірною гнучкістю. І мірилом цього балансу є справедливість. Але з огляду на відсутність визначення поняття справедливості в нормативно-правових актах (оскільки цей термін походить зі сфер філософії та моралі і сформований суспільними уявленнями про належну й неналежну поведінку), з'ясування того, чи буде справедливим суворе дотримання процесуальної норми, чи навпаки – деякий відступ від неї, є завданням суду в кожній конкретній справі. Саме при розгляді судами справ, справедливість судочинства набуває практичного значення. Далі на практиці Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду (далі – КГС ВС), проаналізуємо конкретні випадки безпосереднього звернення суду до засад справедливості, в контексті недопущення надмірного формалізму.

У справі № 910/14147/19, КГС ВС 16.03.2020 переглянув ухвалу про повернення апеляційної скарги. Повертаючи апеляційну скаргу, апеляційний суд виходив з того, що судовий збір сплачено не апелянтом, а іншою особою. Утім, на думку КГС ВС, апеляційний суд мав проаналізувати інші реквізити платіжного документа, зокрема призначення платежу, за яким можна було ідентифікувати справу, за якою сплачено судовий збір; до того ж платник є відокремленим структурним підрозділом юридичної особи, що подала апеляційну скаргу. Тому КГС ВС дійшов висновку про те, що «допущення судом апеляційної інстанції надмірного формалізму при вирішенні питання про повернення апеляційної скарги (...) не відповідає одному з основних принципів господарського судочинства – верховенству права» [7], і з цих підстав скасував ухвалу апеляційного суду.

За змістом постанови від 17.07.2019 у справі № 910/9484/18, перед КГС ВС постало питання дотримання норми ст. 325 ГПК України, яка визначає форми судових рішень, що постановляють за наслідками розгляду заяви про перегляд за нововиявленими або виключними обставинами.

У вказаній справі апеляційний суд відмовив у задоволенні заяви про перегляд своєї постанови за нововиявленими обставинами і водночас виклав судове рішення у формі постанови, хоча мав постановити ухвалу, а не ухвалювати постанову. КГС ВС вказав, що «для уникнення прояву надмірного формалізму не вбачається підстав для скасування Верховним Судом оскаржуваної постанови Північного апеляційного господарського суду лише з підстав неточності формулювання назви судового рішення» [8]. Отже, скасування судового рішення лише у зв'язку з неправильною його назвою – суперечило б справедливості господарського судочинства. Такий підхід також застосовано КГС ВС у постанові від 27.10.2022 у справі № 904/1907/15, за обставинами якої суд першої інстанції, розглянувши заяву кредитора про визнання правочину боржника недійсним, постановив ухвалу, хоча мав би ухвалити рішення; КГС ВС не вважав це порушення таким, що тягне за собою скасування оскаржуваної ухвали.

У справі № 916/1287/20 перед КГС ВС постало питання про скасування ухвали про заміну одного заходу забезпечення позову (а саме внесення відповідачем грошових коштів на депозитний рахунок суду) на інший (а саме надання гарантії банку). Процесуальне порушення полягало в тому, що норма ч. 4 ст. 143 ГПК України допускає можливість відповідача забезпечити позов внесенням коштів на депозитний рахунок суду лише тоді, коли судом вже була постановлена ухвала про забезпечення позову, а в згаданій справі суд такої ухвали не постановляв, а навпаки відмовив у задоволенні заяви позивача про забезпечення позову. А оскільки заходи забезпечення позову не було вжито, то з погляду ст. 143 ГПК України, ухвала про заміну одного заходу забезпечення позову на інший була не заміною, а первісним вжиттям заходів забезпечення позову. Однак незважаючи на формальне порушення вимог ст. 143 ГПК України, КГС ВС в постанові від 16.12.2021, з урахуванням обставин конкретної справи, дійшов висновку, що «скасування судових рішень щодо заміни заходу забезпечення позову у вигляді внесення на депозитний рахунок суду грошових коштів на захід забезпе-

чення у вигляді банківської гарантії з підстав встановлення факту процесуального порушення, є нічим іншим ніж проявом правового пуризму та не призведе до відновлення прав сторін цієї справи» [9].

Недопущення надмірного формалізму відображено також у постанові КГС ВС від 19.07.2022 у справі № 904/6251/20 (904/316/21). У цій справі суди розглянули в межах справи про банкрутство боржника позов одного з його кредиторів про визнання недійсним правочину з підстав його фраздаторності. Одним із доводів скаржника (відповідача) в суді касаційної інстанції було те, що на момент звернення до суду позивач ще не був учасником справи про банкрутство. Водночас обставини справи свідчили про те, що він вже був її учасником на момент ухвалення рішення судом першої інстанції. Ураховавши цю обставину, КГС ВС залишив касаційну скаргу без задоволення, зазначивши при цьому, що «скасування судового рішення лише з підстав встановлення факту процесуального порушення, яке жодним чином не вплинуло та не могло вплинути на законність та обґрунтованість судового рішення є нічим іншим ніж проявом правового пуризму» [10].

Водночас, як уже коротко зазначалося вище, безпосереднє застосування принципу справедливості в господарському судочинстві не обмежується можливістю відступу від суворого додержання процесуальних правил. Норми ГПК України, як і норми будь-якого законодавчого акта, не можуть врахувати індивідуальних особливостей кожної конкретної справи, а тому містять значну кількість положень, які передбачають наявність дискреційних повноважень суду. І здійснюючи такі дискреційні повноваження, суд має керуватися саме завданням господарського судочинства, основоположним складником якого є справедливість.

Як приклад можна навести розгляд питань про поновлення й продовження процесуальних строків. Оцінка поважності причин пропуску таких строків є компетенцією суду та здійснюється з урахуванням обставин у кожному конкретному випадку окремо. На теперішній час це питання в господарському судочинстві стає більш актуальним через запро-

вадження обов'язковості реєстрації всіма юридичними особами електронних кабінетів. Слід урахувати, що в Україні (за даними Державної служби статистики станом на 01.01.2024) зареєстровано 1 495 879 юридичних осіб [11]. Вочевидь, не кожна юридична особа активно провадить господарську діяльність, а тим паче має у своєму штаті юрисконсультів чи користується на регулярній основі правничою допомогою. Вимога про обов'язкову реєстрацію електронного кабінету є відносно новою, а рівень правопросвітницької роботи в державі з належною комунікацією держави із суб'єктами господарювання щодо обов'язкової реєстрації електронних кабінетів є традиційно незадовільним. Крім того, якщо юридична особа не має наміру ініціювати судовий процес, а виступає лише як відповідач у справі, то вона може і не знати про те, що проти неї пред'явлено позов, а тому в неї може не бути об'єктивної потреби в реєстрації електронного кабінету. Тому незважаючи на те, що положення ч. 7 ст. 42 ГПК України не передбачають обов'язку позивача надсилати копію позовної заяви відповідачу, який зобов'язаний був зареєструвати електронний кабінет, але цього не зробив, у подальшому, при поданні відповідачем відповіді поза межами встановленого судом строку, необхідно аналізувати причини, з яких було пропущено цей строк та не допускати надмірно суворого ставлення до необхідності дотримання строку подання відповіді, натомість бажано віддавати пріоритет суті над формою.

Суд має керуватися вимогами справедливості не лише при вирішенні питання про поновлення й продовження строків, а й при встановленні процесуальних строків. Так, установлення різних строків позивачу – для подання відповіді на відзив і відповідачу – для подання заперечення – хоч і не заборонено прямо нормами ГПК України, однак призведе до порушення рівності учасників процесу, адже створить нерівні можливості для підготовки і викладення сторонами своїх правових позицій. Адже якщо в позивача є 5 днів на підготовку відповіді на відзив, а відповідачу на підготовку заперечення відведено лише 2 дні, то це може викликати в учасників процесу обґрунтовані

зауваження до рівного ставлення суду до кожної сторони.

Крім того, зараз у судовій практиці склалася тенденція до встановлення відповідачеві строку на подання відзиву тривалістю в 15 днів, проте 15 днів є мінімальною тривалістю такого строку (ч. 8 ст. 165 ГПК України) за винятком справ, які розглядають у порядку спрощеного позовного провадження, у яких така тривалість є фіксованою (ч. 1 ст. 251 ГПК України). Убачається, що в складних справах, які вимагають збирання значної кількості документів, проведення експертиз на замовлення учасника справи, проведення значних за обсягом розрахунків тощо – позитивною тенденцією було б встановлення більшої, ніж 15 днів, тривалості строку на подання відзиву.

Дискреційним повноваженням суду є також вибір форми позовного провадження (загальне чи спрощене) для справ, що не включені в перелік, визначений ч. 4 ст. 247 ГПК України. На теперішній час основним критерієм для вибору спрощеної форми провадження є малозначність справи, яка в майнових спорах визначається за правилами п. 1 ч. 5 ст. 12 ГПК України за ознакою ціни позову, що не перевищує 100 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Водночас аналогічна норма, що визначає критерій малозначності для цивільних справ (п. 1 ч. 6 ст. 19 ЦПК України) втратить чинність 22.05.2024 на підставі рішення КСУ від 22.11.2023 № 10-р(II)/2023. Ухвалюючи таке рішення, КСУ виходив з того, що «визначені в пунктах 1, 5 частини шостої статті 19 Кодексу розміри ціни позову як критерій віднесення справи до категорії малозначних не відповідають розумінню справи та спору в ній як малозначного» [12]. Незважаючи на те, що аналогічна норма п. 1 ч. 5 ст. 12 ГПК України продовжує бути чинною (адже вона не була предметом конституційної скарги у справі № 10-р(II)/2023), однак висновки, наведені у вищевказаному рішенні, є релевантними і до норми ГПК України через подібність змісту цих правових норм. Отже, з одного боку, на теперішній час господарська справа із ціною позову до 100 прожиткових мінімумів для працездатних осіб – усе ще вважається малознач-

ною й може розглядатися за правилами спрощеного позовного провадження. Але з іншого боку, у разі заявлення в таких справах клопотань про перехід до їх розгляду за правилами загального позовного провадження відмова в такому переході лише з посиланням на одну-єдину підставу – ціну позову – буде суперечити засадам справедливості господарського судочинства.

Термін «справедливість» є близьким до терміна «співмірність», оскільки і те, й те, є оцінними поняттями, а їх застосування ґрунтується на засадах пропорційності. Критерій співмірності покладено в основу повноважень суду щодо зменшення розміру судових витрат на професійну правничу допомогу (ч. 5 ст. 126 ГПК України) і на оплату послуг експерта, спеціаліста, перекладача, якщо вони були залучені стороною (ч. 6 ст. 127 ГПК України). І хоч у нормах цих статей наведені критерії такої співмірності, ці критерії теж викладені крізь призму оціночних понять, тобто не передбачають жодних коефіцієнтів, формул, мінімальних та максимальних показників. Важливим є те, що не допускається зменшення розміру цих витрат за ініціативою суду, а лише за клопотанням іншої сторони. Цим ілюструється взаємозв'язок справедливості та принципу диспозитивності, адже суд не може вважати «несправедливо завищеним» той розмір судових витрат, який не вважає «несправедливо завищеним» сторона, на яку в подальшому може бути покладена компенсація таких судових витрат.

Оскільки термін «справедливість» у праві походить із суспільних уявлень про справедливість, то його застосування передбачає наявність внутрішнього переконання судді щодо того, що є справедливим, а що ні. Термін «внутрішнє переконання» в ГПК України згадується в контексті оцінки доказів – у нормах ч. 2 ст. 79 і ч. 1 ст. 86. Перша з наведених вище норм з'явилася в ГПК України відносно нещодавно – 16.11.2019, і стосується вона нового стандарту доказування – «вірогідності доказів», який прийшов на заміну стандарту «достатності доказів». Як зазначив КГС ВС у постанові від 16.06.2022 у справі № 910/23713/16 (910/21036/20), стандарт доказування «вірогідності дока-

зів», на відміну від «достатності доказів», підкреслює необхідність співставлення судом доказів, які надає позивач та відповідач. Обставина підлягає доказуванню так, щоб задовольнити, як правило, стандарт переваги більш вагомих доказів, тобто коли висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається більш вірогідним, ніж протилежний [13]. Застосування цього стандарту доказування характерно наразі лише для господарського судочинства. Отже, саме в господарському судочинстві найбільший розвиток отримав принцип змагальності сторін, а висновок про доведеність тієї чи тієї фактичної обставини суд має ґрунтувати не на основі достатності доказів, а на основі внутрішнього переконання про перевагу однієї версії подій над іншою. У цих умовах завданням суду стає не пошук об'єктивної істини, а визначення більш вірогідного погляду на події, вибір тієї версії, яка є більш логічною, взаємоузгодженою, доказово підтвердженою й несуперечливою. Тому починаючи з 16.11.2019, законодавцем встановлено новий стандарт справедливості вирішення господарських спорів, де на перше місце виходить змагальність, а суд наділяється роллю арбітра, який, як правило, не має проявляти активної поведінки під час доказування, а натомість лише керує процесом, усуває з процесу те, що не має значення для справи, відхиляє недопустимі докази та проводить зіставлення доказів, поданих на його розгляд учасниками справи. Справедливість судочинства знаходить вияв у тому, що саме учасники справи беруть активну участь у доказуванні, і саме від процесуальних дій учасників справи та наданих ними доказів більшою мірою залежить результат вирішення спору.

Вищезгадана норма ч. 1 ст. 2 ГПК України передбачає справедливе *вирішення* спорів [4], що передбачає не лише справедливий розгляд справ, а й справедливе рішення, ухвалене за наслідками розгляду справи. Тому, окрім процесуального аспекту, справедливість має ще й матеріально-правовий аспект. На тому, що поняття «справедливе правосуддя» в сучасному розумінні має два аспекти – матеріальну й процесуальну справедливість – наголошував

у своїй статті С. П. Погребняк [14, с. 52]. Ба більше, справедливість є однією із засад цивільного законодавства, на яких повинні ґрунтуватися цивільно-правові зобов'язання та вимог, які мають враховуватися при визначенні умов договорів (п. 6 ч. 1 ст. 3, ч. 3 ст. 509, ч. 1 ст. 627 ЦК України). Норми ЦК України оперують терміном «справедливість», зокрема в контексті визначення розміру моральної шкоди, яка стосується, окрім іншого, юридичних осіб (ч. 3 ст. 23); визначення розміру винагороди автора за використання твору (ст. 445); розподілу між сторонами договору витрат, понесених у зв'язку з його виконанням, в разі розірвання договору через істотну зміну обставин (ч. 3 ст. 632). Крім того, принцип справедливості знаходить відображення в нормах ЦК України через норми, які передбачають врахування судом невичерпних «обставин, які мають істотне значення»: при збільшенні чи зменшенні розміру часток співвласників (ч. 2 ст. 372); при припиненні сервітуту (ч. 2 ст. 406); при визначенні розміру компенсації за неправомірне використання об'єкта інтелектуальної власності (п. 5 ч. 2 ст. 432); при зменшенні розміру неустойки (ч. 3 ст. 551); при визначенні розміру орендної плати, якщо він не встановлений договором (ч. 1 ст. 762); при визначенні обставин, коли зберігач звільняється від обов'язку прийняти річ на зберігання (ч. 2 ст. 940); при розподілі відповідальності між заподіювачем шкоди і володільцем джерела підвищеної небезпеки (ч. 4 ст. 1187) [15].

Як приклад застосування матеріально-правового аспекту справедливості в господарському судочинстві можна навести постанову КГС ВС від 15.06.2022 у справі № 905/671/19, у якій предметом розгляду була вимога міноритарного акціонера про визнання за ним права на отримання компенсації за примусово вилучені в процедурі сквіз-аут акції в певному розмірі. Перед судом касаційної інстанції постало питання належності обраного позивачем способу захисту. Відповідач уважав, що такий спосіб захисту, як визнання права, суперечить принципу процесуальної економії, адже призведе до повторного звернення до суду з позовом про стягнення компенсації. Зі свого боку, КГС ВС відхилив доводи від-

повідача. Суд указав, що «застосування у справі, що переглядається, принципу процесуальної економії буде суперечити захисту слабкої сторони у відносинах (...)». Тобто в цій справі *принцип справедливості превалює над принципом процесуальної економії*. (...) Відмова акціонеру в задоволенні вимог і вирішення спору по суті через вибір ним неправильного способу захисту була б надмірним формалізмом та штучним звуженням наявних способів захисту порушеного права» [16]. Отже, недопущення надмірного формалізму є завданням суду не лише при застосуванні норм процесуального права, а й при визначенні ефективності вибраного позивачем способу захисту порушеного права.

Актуальним та до кінця не вирішеним, питанням з погляду справедливості в господарському судочинстві є право учасника (акціонера) юридичної особи звернутися з позовом про визнання недійсним правочину, вчиненого такою юридичною особою, тобто застосування доктрини «проникнення за корпоративну завісу». Так, ухвалою від 19.05.2022 у справі № 522/22473/15-ц КГС ВС передав касаційну скаргу на розгляд ВП ВС. Колегія суддів КГС ВС виходила з того, що учасник товариства може звернутися з таким позовом, «якщо доведе існування в нього об'єктивної неможливості або перешкод у скликанні загальних зборів учасників товариства, у вирішенні питання про порушення або непорушення прав та законних інтересів товариства (його учасників) таким спірним правочином, питання про зміну директора товариства, у зверненні до суду з позовом від імені товариства (рейдерське захоплення активів чи документів товариства, протидія інших учасників та посадових осіб товариства), існування ризиків неможливості ефективно захистити права в разі затримки з поданням позову (ризик подальшого відчуження чи обтяження майна, вплив позовної давності тощо)» [17]. Натомість ВП ВС у постанові від 01.03.2023 в цій справі фактично залишила це питання відкритим: у пункті 90 зазначається, що за виняткових обставин подання такого позову дійсно допускається [18], однак перелік таких виняткових обставин залишився відкритим питанням (було наведено

лише один приклад виняткової обставини, а саме відкриття ліквідаційної процедури). Відкритий характер цього питання ілюструється і наявністю окремої думки двох суддів ВП ВС у цій справі. Водночас сам факт того, що найвища судова інстанція в Україні визнала допустимість «проникнення за корпоративну завісу» у виняткових випадках, є свідченням розширення сфери застосування матеріально-правового аспекту справедливості при вирішенні господарських справ.

Висновки. На теперішній час справедливості вирішення спорів входить до завдання господарського судочинства. Процесуальний аспект справедливості в господарському судочинстві реалізується в принципах (засадах) цього виду судочинства і в господарських процесуальних нормах. Водночас ігнорування господарських процесуальних норм з посиланням на справедливість призводить до свавілля і необмеженої дискреції суду й перетворює судочинство в безладний рух. Адже справедливість судочинства переважно імплементована в конкретних процесуаль-

них нормах. Тому *безпосереднє* звернення до визначення й суті справедливості судочинства та *безпосереднє* застосування цієї основоположної засади правосуддя (у процесуальному аспекті), на наш погляд, допускається в трьох випадках:

1) у порядку застосування аналогії – якщо відсутня норма, що регулює процесуальні правовідносини;

2) як критерій для ухвалення процесуальних рішень (вчинення процесуальних дій) в умовах, коли процесуальна норма допускає судову дискрецію;

3) для уникнення зайвого формалізму – якщо буквальне дотримання процесуальної норми призводить до порушення завдання та основних засад господарського судочинства.

Необхідною умовою для практичної реалізації справедливості (як у матеріальному, так і в процесуальному аспектах) у господарському судочинстві є правова визначеність, що передбачає єдине та передбачуване правозастосування, єдність судової практики, забезпечення якої є завданням Верховного Суду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 р. № 3-рп/2003 у справі № 1-12/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text>.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
4. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
5. Постанова Верховного Суду від 03.12.2018 р. у справі № 904/5995/16 про звернення стягнення на предмет іпотеки. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78484732>.
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.11.2023 р. у справі № 906/308/20 про стягнення заборгованості та пені. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115598835>.
7. Постанова Верховного Суду від 16.03.2020 р. у справі № 910/14147/19 про стягнення безпідставно отриманих коштів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88245342>.
8. Постанова Верховного Суду від 17.07.2019 р. у справі № 910/9484/18 про визнання відсутнім права. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83258741>.
9. Постанова Верховного Суду від 16.12.2021 р. у справі № 916/1287/20 про стягнення збитків. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102147562>.
10. Постанова Верховного Суду від 19.07.2022 р. у справі № 904/6251/20 (904/316/21) про визнання недійсним правочину. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105436045>.
11. Кількість зареєстрованих юридичних осіб за регіонами України з розподілом за ознакою статі керівника станом на 01.01.2024 р. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/edrpoу/ukr/EDRPU_2024/ks_za_ps/arh_ks_za_ps_24.htm.
12. Рішення Конституційного Суду України від 22.11.2023 № 10-p(II)/2023 у справі № 3-88/2021(209/21, 47/22, 77/23, 188/23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#Text>.

13. Постанова Верховного Суду від 16.06.2022 р. у справі № 910/23713/16 (910/21036/20) про визнання протиправною бездіяльності та зобов'язання вчинити дії. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/104849194>.

14. Погребняк С. П. Справедливість у судовій діяльності. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2007. № 13. С. 47–60. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2874/1/Pogrebnaк_47.pdf

15. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

16. Постанова Верховного Суду від 15.06.2022 р. у справі № 905/671/19 про визнання недійсним рішення наглядової ради та визнання права на отримання компенсації. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/104987465>.

17. Ухвала Верховного Суду від 19.05.2022 р. у справі № 522/22473/15-ц про визнання договорів недійсними. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/104896140>.

18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.03.2023 р. у справі № 522/22473/15-ц про визнання договорів недійсними. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/110231822>.